

PARABOLIK TENGLAMANING YECHIMINI MAPLE DASTURIDA O'ZGARUVCHILARNI AJRATISH USULI BILAN TOPISH

**To'ychiboyeva
Safura Abdujalilovna**

AIQI "Tarmoqlar iqtisodiyoti" kafedrası katta o'qituvchisi

**Foziljonova
Mohichexra
Rahimjon qizi**

*AIQI "Tarmoqlar iqtisodiyoti" kafedrası asisteni
moxichexrafoziljonova@gmail.com*

Annotatsiya

Mazkur ishda parabolik tenglamaning yechimini maple dasturida o'zgaruvchilarni ajratish usuli bilan topish va tayin qiymatlarda grafigini chizish ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar:

Parabolik tenglama, Maple dasturi, o'zgaruvchilarni ajratish usuli, analitik yechim, issiqlik o'tkazuvchanlik tenglamasi

Kirish. Bugungi kunda ilmiy-metodik va ilmiy-tadqiqot izlanishlarini olib borayotgan tadqiqotchilar Maple, Mathcad, Matlab va Matematika paketlari xizmatlaridan juda keng foydalanishmoqda. Ushbu matematik sistemalar zamonaviy dasturlash tizimlarining eng ilg'or bosqichi hisoblanib, ba'zi ko'rsatkichlar bo'yicha doimo bir-biri bilan raqobatda bo'ladi. Bunday matematik paketlardan foydalanish matematikadagi turli masalalarning yechimini topish va grafigini aks ettirishda bir qancha qulayliklar tug'diradi.

Asosiy qism. Maple dasturining yangi zamonaviy versiyasi xususiy hosilali differensial tenglamalarning ayrim sinfini analitik yechimini topa oladi. Shu maqsadda **pdesolve** (tenglamalar, o'zgaruvchilar) buyrug'i kiritilgan. Misol sifatida xususiy hosilali differensial tenglamalardan bo'lgan parabolik tipdagi issiqlik o'tkazuvchanlik tenglamasini ko'rib chiqamiz.

Birinchi qadamda issiqlik o'tkazuvchanlik tenglamasini Maple dasturida tasvirlab olamiz:

> restart;heat:=diff(u(x,t),t)-k*diff(u(x,t),x,x)=0;

$$heat := \left(\frac{\partial}{\partial t} u(x, t) \right) - k \left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} u(x, t) \right) = 0$$

Bu yerda $u(x, t)$ -noma'lum funksiya, k esa ixtiyoriy o'zgarmas son.

Ikkinchi qadamda **pdesolve** buyrug'idan foydalanib, garchi u tenglamaning yechimini topmasa ham quyidagicha yozib olamiz:

> **pdesolve(heat,u(x,t));**

$$pdesolve \left(\left(\frac{\partial}{\partial t} u(x, t) \right) - k \left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} u(x, t) \right) = 0, u(x, t) \right)$$

Tenglamaning yechimini topishda o'zgaruvchilarni ajratish usulini qo'llaymiz, ya'ni qidirilayotgan funktsiyani $u(x, t) = X(x)T(t)$ ko'rinishda tasvirlab olamiz.

> **eq:=subs(u(x,t)=X(x)*T(t),heat);**

$$eq := \left(\frac{\partial}{\partial t} X(x) T(t) \right) - k \left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} X(x) T(t) \right) = 0$$

So'ngra tenglamaning ikkala tomonini $X(x)T(t)$ ko'paytmaga bo'lamiz.

> **expand(eq/X(x)/T(t));**

$$\frac{\frac{\partial}{\partial t} T(t)}{T(t)} - \frac{k \left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} X(x) \right)}{X(x)} = 0$$

Bu yerdan x va t o'zgaruvchilarga bog'liq bo'lgan ifodalarni tenglikning ikkala tomonida tasvirlab olamiz.

> **sep:=(%)+(k*diff(X(x),x,x)/X(x)=k*diff(X(x),x,x)/X(x));**

$$sep := \frac{\frac{\partial}{\partial t} T(t)}{T(t)} = \frac{k \left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} X(x) \right)}{X(x)}$$

Bu ifodaning chap va o'ng tomonlari bir-biriga bog'liq bo'lmaganligi sababli uning qiymatini qandaydir C songa teng deb olishimiz mumkin.

> **lhs(sep)=C;**

$$\frac{\frac{\partial}{\partial t} T(t)}{T(t)} = C$$

Oxirgi yozilgan ifoda bu $T(t)$ funktsiyaga nisbatan oddiy differensial tenglama hisoblanadi va uning yechimini topamiz.

> T_sol:=dsolve(%,T(t));

$$T_{sol} := T(t) = \_C1 e^{(C t)}$$

bu yerda $\_C1$ ixtiyoriy o'zgarmas son.

Xuddi shu yo'l bilan ikkinchi tenglamani tasvirlab olamiz.

> rhs(sep)=C;

$$\frac{k \left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} X(x) \right)}{X(x)} = C$$

Oxirgi yozilgan oddiy differensial tenglamaning yechimi quyidagicha bo'ladi:

> X_sol:=dsolve(%,X(x),explicit=true);

$$X_{sol} := X(x) = \_C1 \cosh\left(\sqrt{\frac{C}{k}} x\right) + \_C2 \sinh\left(\sqrt{\frac{C}{k}} x\right)$$

bu yerda $\_C1$ va $\_C2$ lar ixtiyoriy o'zgarmas sonlar.

Endi yechimni hosil qilish uchun $X(x)T(t)$ ko'paytmani tasvirlab olishimiz kerak:

> map(subs,[X_sol],T_sol,X(x)*T(t));

$$\left[\left(\_C1 \cosh\left(\sqrt{\frac{C}{k}} x\right) + \_C2 \sinh\left(\sqrt{\frac{C}{k}} x\right) \right) \_C1 e^{(C t)} \right]$$

Bularga asoslanib issiqlik o'tkazuvchanlik tenglamasining umumiy yechimini hosil qilamiz.

> sol:=map(simplify,%);

$$sol := \left[\_C1^2 e^{(C t)} \cosh\left(\sqrt{\frac{C}{k}} x\right) + \_C1 e^{(C t)} \_C2 \sinh\left(\sqrt{\frac{C}{k}} x\right) \right]$$

Soddalashtirish maqsadida o'zgarmaslar uchun aniq qiymatlar taqdim qilamiz.

Jumladan, $C = k = 1$, $\_C1 = 1$, $\_C2 = 1$ bo'lsin.

> subs(C=k,k=1,_C1=1,_C2=1,sol);

$$[e^t \cosh(x) + e^t \sinh(x)]$$

> evalc(%);

$$[e^t \cosh(x) + e^t \sinh(x)]$$

Oxirgi ifodada qatnashgan e^t eksponentani trigonometrik shaklda tasvirlab olamiz

> convert(%,trig);

$$[(\cosh(t) + \sinh(t)) \cosh(x) + (\cosh(t) + \sinh(t)) \sinh(x)]$$

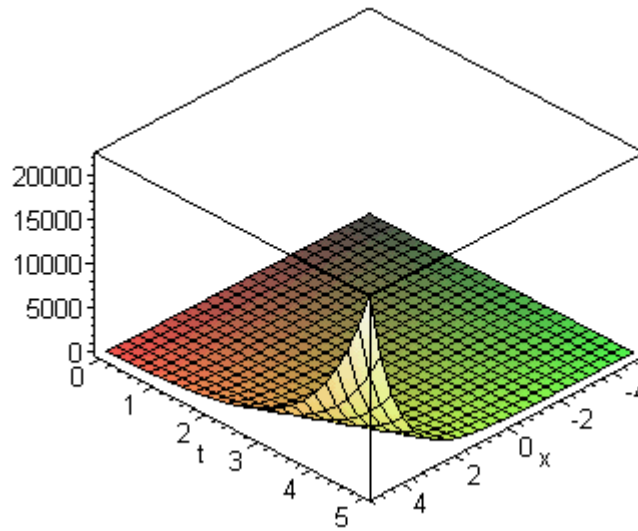
va bu ifodani soddalashtiramiz

> **S:=evalc(%);**

$$S := [(\cosh(t) + \sinh(t)) \cosh(x) + (\cosh(t) + \sinh(t)) \sinh(x)] .$$

Endi o'zgaruvchilarning ma'lum bir intervalida yechimning grafigi qanday bo'lishligini ko'rib chiqamiz. Faraz qilaylik x o'zgaruvchi $[-5;5]$ oraliqda va t o'zgaruvchi $[0;5]$ oraliqda bo'lsin. U holda Maple dasturida buyruq quyidagicha yoziladi:

> **plot3d(op(S),x=-5..5,t=0..5);**

Bu yechim haqiqatan ham to'g'riligini tekshirish uchun quyidagi buyruqdan foydalaniladi:

> **simplify(subs(u(x,t)=sol[1],heat));**
 $0 = 0$.

Xulosa va takliflar. bugungi kunda masalalarni yechishning analitik, sonli usullaridan foydalanib topilgan yechimlarni MAPLE usulidan foydalanib ham topish mumkin. Internet paketlari yordamida masalalarni yechish anchagina afzalliklarga ega bo'lib, bu ishlashga ancha qulaylik tug'diradi[1-6]. Ayniqsa bu dasturlar yordamida grafiklarning tasvirlanishi muhim ahamiyat kasb etadi. MAPLE dasturida masalalarni yechish va grafiklarni yasash texnologiyasidan har qanday murakkab masalalarni yechish uchun tavsiya etaman.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Говорухин В.Н., Цибулин В.Г. Введение в Maple V. Математический пакет для всех. М.: Мир, 1997.
2. Дьяконов В.П. Maple 6: учебный курс. СПб.: Питер, 2001.
3. Yusupov, N. S. (2024). TADBIRKORLIK FAOLIYATIDA LOYIXAVIY BOSHQARUVNI RIVOJLANTIRISH TENDENSIYALARI VA ISTIQBOLLARI. PEDAGOGS, 59(1), 202-207.

4.Алматаев Т. О., Давидова Д. Т., Султанов А. А. ПУТИ ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ИНТЕГРАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ //Universum: технические науки. – 2023. – №. 9-2 (114). – С. 38-41.

5.Давидова Д. Т. СУҒУРТАДА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МЕЗОHLАРИ //MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH. – 2023. – Т. 2. – №. 23. – С. 56-62.

6.Mamayev B.N. RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANGAN HOLDA RAQAMLI MARKETING ELEMENTIDAN BIRI INTERNET-REKLAMADAN FOYDALANISHNING TENDENSIYALARI Vol. 1 No. 8 (2022): O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI /

7. www.maplesoft.com – Maplesoft firmasi maxsus sayti.

8. www.twt.mpei.ac.ru – zamonaviy matematik paketlar uchun maxsus sayt.

9. www.exponenta.ru – matematik o`quv sayti.